



УДК 908 «1920/1930»

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.27.15>

## ФОРМИ І МЕТОДИ СПРОТИВУ СЕЛЯН ШЕВЧЕНКІВСЬКОЇ ОКРУГИ КОНФІСКАЦІЙНИМ ЗАХОДАМ СОВЕТСЬКОЇ ВЛАДИ У 1920–1930-Х РР.

Руденко Юлія,

кандидат історичних наук,

доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін

Київського кооперативного інституту бізнесу і права

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2276-199X>

*Комуністична тоталітарна система обирала ворогів за класовою ознакою. Особливе місце в політиці влади зайняло селянство, яке в першій половині ХХ ст. становило абсолютну більшість населення українських земель. У 1920–1930-х рр. советські каральні органи здійснили масовий терор проти селянства і спричинили мільйонні жертви. Суцільна колективізація була справжньою громадянською війною, яку советська держава нав'язала суспільству.*

*Мета дослідження полягає у виявленні особливостей форм і методів народного опору політиці суцільної колективізації та механізму творення голоду на території Шевченківської округи у 1920–1930-х рр., розширенні аспектів дослідження шляхом пошуку нових фактів у окресленому регіоні.*

*Методологічна основа роботи побудована з використанням як суто історичних, так і загальнонаукових методів. Методологічну базу становлять загальновизнані принципи об'єктивності, фахової відповідальності, логіко-системний і порівняльний аналіз. Застосовується проблемно-хронологічний підхід, а також методи синтезу, систематизації, узагальнення, опрацювання джерел.*

*Наукова новизна дослідження полягає в комплексному вивченні проблеми, яка досі не була предметом спеціального дослідження. У роботу внесено нові факти, які базуються на спогадах очевидців та матеріалах кримінальних справ.*

*У статті на основі аналізу джерел та літератури охарактеризовано форми і методи спротиву селян Шевченківської округи конфіскаційним заходам советської влади у 20–30-х рр. ХХ ст.*

**Ключові слова:** Шевченківська округа, колективізація, більшовики, сільські активісти, заможні селяни, форми і методи спротиву.

### **Rudenko Yuliia. Forms and methods of resistance of peasants of Shevchenko district to confiscation measures of the Soviet authority in the 1920s – 1930s**

*The communist totalitarian system chose enemies on the basis of class. In their policy, the authorities paid special attention to the peasantry, who in the first half of the twentieth century constituted the absolute majority of the population inhabiting Ukrainian lands. In the 1920s – 1930s, the Soviet punitive forces carried out acts of mass terror against the peasants causing millions of victims. Continuous collectivization was a real civil war that the Soviet state imposed on society.*

*The purpose of the study is to identify the peculiarities of forms and methods of popular resistance to the policy of continuous collectivization and the mechanism of famine in Shevchenko district in the 1920s – 1930s, expanding aspects of the study by finding new facts in the region.*

*The methodological basis of the work is built using both purely historical and general scientific methods. The methodological basis consists of generally accepted principles of objectivity, professional responsibility, logical-systematic and comparative analysis. In the study, the problem-chronological approach is applied as well as synthesis, systematization, generalization, and processing of sources.*

*The scientific novelty of this piece of work lies in the comprehensive approach to the problem, which has not yet been the subject of a special study. New facts based on eyewitness recollections and materials of criminal cases are introduced into the work.*

*Research results. The article, based on the analysis of sources and literature, describes the forms and methods of resistance of the peasantry of Shevchenko district to the confiscation measures of the Soviet government in the 20s – 30s XX century.*

**Key words:** Shevchenko district, collectivization, Bolsheviks, village activists, wealthy peasants, forms and methods of resistance.

На тернистому шляху до омріяної незалежності український народ пережив не одне лихоліття і не один критичний період історії. Але всупереч трагедіям, українці зуміли досягнути мети – створити власну державу. Упродовж советського періоду історії громадянам держави насаджувалася думка про те, що українці палко підтримували сталінську політику на селі, колективізацію та розкуркулення, що заходи комуністів сприймали як належне і не чинили ніякого спротиву. Проте, як свідчать історичні



джерела, опір проти більшовиків ніколи повністю не припинявся з моменту встановлення советської влади в Україні. Саме страх перед українським визвольним рухом спонукав Й. Сталіна та його оточення до вчинення злочину Голодомору – геноциду українського народу в 1932–1933 рр. Незважаючи на вчинене вбивство голодом мільйонів українців, опір тоталітарному режиму продовжувався, набираючи різних форм. Завдяки цьому спротиву Україна змогла стати на шлях незалежності.

Джерельна база роботи включає в себе матеріали, що дають можливість завдяки критичному їх використанню і постійному співставленню даних, які в них містяться, досягнути мети дослідження. До роботи залучені документи зі збірника «Реабілітовані історією. Черкаська область» та з Книги спогадів музею «Пам'ять».

Аналіз історіографії дозволяє зробити висновок, що комплексної роботи, спеціально присвяченої формам і методам спротиву селян Шевченківської округи конфіскаційним заходам советської влади у 1920–1930 -х рр., до сьогодні не існує. Лише окремі моменти, які висвітлюють ті чи інші аспекти проблеми, знаходилися в полі зору дослідників. Значною мірою наше дослідження спирається на актуальні наукові праці О. Компанійця, В. Козоріза, В. Задери, О. Штоквиша. Потрібно зазначити, що ці дослідження відзначаються фаховою відповідальністю. Автори намагалися не тільки вразити читача новими фактами, але й глибоко проаналізувати їх через призму тогочасних економічних та соціокультурних обставин.

Перша примусова хлібозаготівельна кампанія і викликаний нею голод, що охопив південь України навесні-влітку 1928 р., викликав в українському селі опір заходам советської влади. Упродовж 1928 р. в УСРР відбулося 150 масових селянських виступів [7].

У міру прискорення політики суцільної колективізації наприкінці 1920-х рр. фіксуємо наростання соціальної напруги між владою та селом. Документи свідчать, що на першому етапі селянський опір не відзначався масовістю, носив мирний ненасильницький характер, а зброєю були перо і слово. Засуджували комуністичну революцію на селі представники української інтелігенції. Революція не виправдала очікування селянства, яке відчувало себе ошуканим і беззахисним. Тому спрацьовували механізми самозбереження.

Одним із прикладів цього може бути і лист селянина з Шевченківської округи І. Панченка до газети «Радянське село» (вересень 1927 р.), де він виголосив ряд запитань до влади від імені усього селянства і запропонував дати відповідь на них «через печатку»: «1) Що селянам треба зробити, щоб зійшлись ножиці цін? 2) Чи і тепер такі ціни на фабриках і заводах, як були до війни чи вищі, а коли вищі, то чого? Коли нижчі або такі самі, то чого селянин платить у 4 рази дорожче, ніж платив за них до війни? Чого зниження цін на крам ведеться не за рахунок фабрик і заводів, а за рахунок селянських кооперативів, цебто селян? 3) Може, ціни підвищує влада?» [4].

Із прискоренням темпів колективізаційних заходів влади у 1929 р. опір українського селянства продовжував активізуватися. Тільки за перше півріччя Головне політичне управління (ГПУ) зафіксувало 73 масових виступи, 119 випадків поширення антирадянських листівок [7]. Про те, що заходи советської влади були чужими й небезпечними для більшості селян, говорить соціальна база виступів – насильницька колективізація, голод та репресії викликали опір бідноти, середняків, куркулів і, навіть, колгоспників.

Селянський опір примусовим заходам підіймався на індивідуальному рівні. Селяни старалися уникнути різними шляхами численних повинностей, приховати вироблену продукцію. Водночас така поведінка проти державного насильства мала масовий характер і зумовлювала виступ майже всього села в гострій ситуації самозахисту.

Пасивний опір – характерна і глибоко вкорінена поведінка населення «нижчих класів» у відповідь на примусову колективізацію та руйнацію традиційного селянського устрою. Він був широко розповсюджений у 1930-ті рр., ставши способом життя [4].

У заключній постанові по слідчій справі № 1 на звинувачення Л. Кондратенка за ст. 54 УК УСРР, жителя с. Крутьки Чорнобаївського району, встановлено факти антисовєтської діяльності, які заключались в агітації проти заходів советської влади. Під час суцільної колективізації, він, збираючи бідняків, говорив: «Не пишіть в колектив, ибо там будете все голодные, хлеб ваш заберут и вам ничего не оставят, те активисты, которые советуют поступать в колектив, их всех перестреляют, ибо скоро придут белые и наведут порядок». При проведенні хлібозаготівлі закликав селян: «Не молотите хлеб, так как все равно заберут коммунисты и отправят за границу, чтоб откупиться. Вас же селян-бедняков уничтожат» [5, с. 168–169].

Селяни шукали вихід з тяжкого становища і, втративши засоби для існування родини, чинили відчайдушний спротив діям влади. Вони вдавалися до масових втеч із колгоспів у міста, але сільська влада не видавала потрібних довідок. Втікала найбільш активна та працездатна частина сільського населення.



І. Різник, син розкуркуленого В. Різника із с. Коврай, вдавня до викрадення печатки сільської ради, щоб виписати необхідні документи [6, с. 143]. Селяни, які вже вступили в колгоспи, вважали, що зробили під тиском активістів неправильний крок і почали виходити з колгоспів. Пасивною формою спротиву було відверте і масове небажання збирати врожай у колгоспах, що зафіксовано партійними документами найвищого рівня. Найпоширенішим методом опору стали мирні демонстрації за активної участі жінок. Округами УСРР прокотилася хвиля, за владною термінологією, «баб'ячих демонстрацій», «бабських бунтів» на ґрунті нестачі хліба [7].

Політично неорганізованому, розпорошеному селянству важко було чинити опір державі. Боячись відкрито заявляти обурення політикою советської влади, невідомі автори зверталися до засобів масової інформації. Із анонімного листа в редакцію журналу «Большовик України» за грудень 1929 р.: «Людей ставлять не поза законом, а узаконюють відкритий грабіж серед білого дня, нечуваний глум, жорстокість, доведену до садизму. І це не поодинокі явища, а масове. Пускають по миру сотні і тисячі трудових селян, які, надмірно працюючи, стільки вже дали радянській державі і грішми, і хлібом, але цим не купили для себе навіть права на притулок» [5, с. 130]. Чимало інших листів були наповнені скаргами на брутальну поведінку комуністів, активістів та уповноважених під час вилучення зерна або колективізації селянських господарств, що згодом стало одним із стимулюючих факторів насильницького народного опору.

Жителі х. Нова Бирючка не корилися примусовій колективізації. У довідках Шевченківському об'єднаному ДПУ, виданих головою сільради Великого Хутора Я. Дроботом, чітко вказані форми протесту селянства: «Г. Варенька займався ворожою агітацією, а також і зараз займається проти советської влади та її міроприємств. В час Гетьманщини приймав участь в активних виступах проти бідноти. В сучасний момент лічно проводить агітацію на сходах... викрикує, що нам самооподаткування проводить не нужно, а також вів певну підготовку під час перевиборчої кампанії, агітуючи щоб до сільради не обрали комуністів, а з їхніх. Також агітував проти розповсюдження позик та хлібозаготівлі, щоб селяни не вивозили хліб до кооперативу.

І. Слинько займається ворожою агітацією проти советської влади та її міроприємств. В часи Гетьманщини приймав участь в активних виступах проти бідноти, мучивши її шомполами та вириваючи на головах волос, а тепер пролазить... на сходи і з кутка кричить в протівоположну сторону для того, щоб зірвати збори, а також агітував проти позик самооподаткування хлібозаготівлі, щоб хліба не здавали до кооперативу. Такі ворожі вчинки Слинька бувають не тільки лише на сходах, но й на кутках по селу» [3; 2, с. 15].

А. Ярмиш, голова земельної громади, в протоколі допиту вказав на форми агітаційного впливу одноосібників: щоденно збирають селян і ведуть агітацію проти советської влади, розпускають провокативні слухи, хліб у кооперацію не здають, зривають сільські збори, самооблог, перевибори. Згадав, що попереднього голову земельної громади вони побити, назвав імена селян, причетних до побиття Галата, – І. Кирпаня та С. Супрягу. Обоє назвав «куркулями, хуліганамі» [3].

Формами пасивного опору було переховування зерна, навмисне забиття худоби перед усупільненням майна. Жителя х. Нова Бирючка Г. Костенка голова сільради звинуватив у тому, що він «по 200 пудів скривав хліба та вивозив на ринок для продажу по спекулятивним цінам аби мати наживу», а Г. Сандигу в тому, що той «свій скот скриває, а вночі зарізає корову, займається спекуляцією перепродажем скоту» [3; 2, с. 15].

До елементів пасивного опору можна віднести суб'єктивні місцеві розмови, симуляції та обман, поступливість. У діалогах сільських активістів і заможників спостерігаються антисоветські, антиколгоспні висловлювання, обурення, несприйняття ніяких вказівок, заклики до активістів не виконувати свою невдячну роботу проти місцевих жителів, надію на прихід якоїсь іншої влади. Як свідчить уповноважений земельної громади А. Ярмиш, розмові з ним куркульські елементи висловлювалися так: І. Слинько: «Послухай мене, кидай їх, а то уже закордон шумить. Поки ще їх немає, ти подумай, бо тоді буде пізно, одумайся», уговаривал мене, чтобы я не огрызался с селянством, ибо скоро гибель сов. Власти, то тогда мне будет плохо; Слинько Федор Кирилович и Марченко Иван Михайлович, оба они около 2-х недель возле избы читальной в присутствии селян вели агитацию: «Кому ви хліб возите, дурні? Лучше одвезіть на ринок, там дороже продаси і все купиш, а тут їм везеш, і нічого у них не достанеш, бо вони усе одправляють за кордон щоб воювать, і все це вони роблять за нашу шкуру» [3].

Кардинально іншого характеру набуло протистояння між владою і селянством у кульмінаційному 1930 р., що підтверджується низкою фактів. З лютого 1930 р. спостерігається активізація народного опору, що переходить від пасивної мирної боротьби до повстань, збройних виступів та замахів на життя активістів.



Характерною рисою антиколгоспних виступів 1929–1930 рр. була масова участь жінок. У 1929 р. вони склали основну частину третини актів народної непокори [4]. На прикладі Шевченківської округи, яка перебувала в епіцентрі суцільної колективізації, можна яскраво продемонструвати картину таких протестних виступів.

18 березня 1930 р. в Чигирині було розігнано натовп з 80 селянок, які прийшли до райвідділу міліції, вимагаючи звільнити заарештованих. Схожі волинки, які супроводжувалися вимогами звільнити заарештованих, прокотилися селами Теплик, Залужжя і Лозувате. При цьому селянами було вигнано місцевих комуністів, а голову райвиконкому Струка побито і взято в заручники. За даними Окружвідділу, селяни відправили гінців із подібними закликами до селян сусідніх районів [4].

Листівки із закликами до збройної боротьби проти советської влади стали яскравим виявом активного опору. «27 марта 1930 г. ...Шевченковский округ в селе Сидоровка Скобелевского района в марте месяце в момент общего собрания по коллективизации в президиум была брошена листовка с призывом восстать с оружием в руках против соввласти и присоединиться к СВУ». Начальник 1-го отделения ИНФО ГПУ УССР Мирошниченко [5, с. 160]. Зростання градусу напруги в українському селі найкраще ілюструє збільшення кількості терористичних актів. Про напади й вбивства активістів свідчить документ із відомої нам кримінальної справи – протокол допиту свідка О. Білоуса, 1888 р.н., соціальне походження – батрак, безпартійний, житель х. Нова Бирючка: «Я с первых дней революции принимал активное участие в раскулачке. В настоящее время на хут. Бирючка проживают кулаки, которые беспощадно расстреливали активных сов. деятелей, как-то: 1) Стойда Игорь, 2) Царика Павла (зарубили на куски) и целый ряд др. товарищей, избивали также их семьи и целый ряд селян, также палили дома и прочее» [3].

22 квітня 1928 р. після збору групи наймитів та пастухів було вбито голову сільради с. Лукашівка Шевченківської округи. Через декілька днів в цій же окрузі було вбито голову сільради с. Комарівка [1].

Г. Петровський, враховуючи політичні настрої села, змушений був визнати, що «ці вбивства, про які ми знаємо і чули так багато, – не просто кримінал, який спрямовує своє вістря на грабунок, а політичні акти, терористичні акти, які ставлять собі задачу боротися з представниками влади на місцях, вбивати голів сільрад, комуністів, активістів-комсомольців. Але так надалі не може продовжуватися, тому що це говорить про деякий початковий стан громадянської війни» [1].

Взимку-навесні 1930 р. селянські виступи і повстання набули масового характеру. Селяни виходили з колгоспів, забирали назад своє майно, звільняли арештованих односельців. У 1930 р. Україною прокотилась і низка збройних повстань. Загалом у 1930 р. в Україні відбулися майже 4,1 тис. масових виступів проти режиму, в яких взяли участь понад 1,2 млн осіб. Для придушення опору застосовувалися військові підрозділи [7].

У відповідь на селянський опір в середині лютого 1930 р. територією сучасної Черкащини прокотилася хвиля арештів селян. Органи ДПУ відзвітували, що тільки протягом одного тижня в одній лише Шевченківській окрузі їх співробітниками було викрито п'ять повстанських організацій: «Штаб партизан» (11 чол.), «Повстанці» (29 чол.), «Селянський союз» (11 чол.), «Терористи» (8 чол.), «Заводівці» (6 чол.) [5, с. 91–165].

Після кульмінаційного 1930 р. протистояння між селянами та владою відзначалося поверненням до прихованого пасивного спротиву, що виявлявся у професійній халатності, недбальстві, крадіжках, втечах.

У ході колективізації у 1931 р. на території х. Нова Бирючка було створено сільгоспартіль «Червона нива». Із 7 подібних артільей, створених на території Великохутірської сільської ради, ця була найвідсталіша, бо, втративши стимули до праці, люди не хотіли працювати на повну віддачу. Про це свідчать публікації у Золотоніській районній газеті «Червоний жовтень». У одній з них, за 25 квітня 1931 р., була вміщена стаття під назвою «Червона нива» відстає», у якій йшлося про те, що у сільськогосподарській артілі не виконуються норми щоденного виробітку, а колгоспники виходять на роботу не раніше 8 години. Також у замітці гостро критикувалася позиція голови артілі К. Биковця, який «не займається артільними справами, а здебільшого пиячить з глитаями» [3].

В іншій статті «Червоного жовтня» за 25 грудня 1931 р. газета розповідала про рахівника артілі «Червона нива» Слюсаренка, який нібито навмисне заплутав облік, щоб дискредитувати колгосп. Слюсаренка було виключено з артілі, а керівникам господарства Гриценку та Биковцю суворо вказано на недоліки [3].

Стаття «Зривники за роботою» характеризує становище членів сільгоспартілі «Червона нива» після колективізації. Вона датована січнем 1932 р., в розпалі голоду. Колгоспники Великохутірської артілі «Червона нива» вирішили утворити ферму. Винесли відповідну постанову. Однак, коли дійшла справа до реалізації рішення артілі, то на перешкоді цьому стали самі члени управи. Заступник голови колгоспу



К. Биковець відразу ж після постанови колгоспників свого бичка зарівав. Не відстав від К. Биковця член ради К. Літовченко, який продав бичка. Ганебні «приклади», що їх подають члени управи, призвели до того, що частину молодняку колгоспники розбазарили [3].

Як бачимо, населення х. Нова Бирючка продовжувало чинити пасивний опір советській владі, сіючи до неї недовіру, здійснюючи протидію, підриваючи основи колгоспного ладу. Тому згодом артіль «Червона нива» була розформована, а її землі приєднані до колгоспу «Незалежник».

Яскравим свідченням того, що жителі Шевченківської округи піднімали голови, боролися з сільськими активістами, саме їх вважали головними винуватцями, які чинили опір і на піку голодомору, є кримінальна справа № 107 від 19 серпня 1933 р. Я. Різника, засудженого за ст. ст. 54-10, 54-11 КК УРСР. Я. Різник житель с. Коврай ІІ Гельмязівського району був вихідцем із бідняків, навчався в лікнепі, малограмотний. Добровільно вступив у Ленінська комуністичній спілці молоді України (ЛКСМУ). Справу порушено через поширені ним листівки про чіткий протест і заклик ставати на боротьбу з активістами села, які вигрібали усе до останньої зернини із селянських хат. Цей юнак спромігся написати і розповсюдити в с. Коврай і навколишніх селах кілька листівок. У листівках заклик і до голодуючих, і до тих, хто грабував. Селянство закликалося не підкорятися, а протестувати проти відкритого грабунку державою. У зверненні до комсомольського активу просив схаменутися, задуматися, який страшний злочин і гріх роблять проти людей, розпитати старих людей, які знають, як треба чесно жити за приписами народної моралі.

Текст двох листівок – це свідчення про страшні злочини і підтвердження про дії комуністичного режиму на селі, написані, коли вже пухли по хатах старі і мерли діти. Листівки написані малограмотною людиною на половині аркушу учнівського зошита простим олівцем. Але вони читалися такими ж малограмотними селянам, які, можливо, розуміли глибоку правду і прозрівали, прислухалися до відчайдушного голосу прозрілого комсомольця Я. Різника.

У першій листівці юнак викрив справжню суть колективізації, розкрив очі селянам на колгоспну систему. Він звинуватив сільський актив у методах колективізації. «1933. Випускаєм Іскру, щоб запалала по всьому світі. Люди пригноблені, замучені ви всі, знедолені. Замучені, дурні, хіба вони вміють організаційно повстати. Тих усіх, котрі вас пригинали, всіх ураз розстріляти, спитати і вивести комсомол, розбити і старий актив, бо цей комсомол та актив од нас хліб кудись дів... Хай живуть Резник Аврам і Лісовий Максим, які зуміли людей обдурити і вгробити» [5, с. 213].

Я. Різник закликав до повстання проти активістів. Із тексту листівки стає зрозуміло, що в цьому селі вже були розправи над організаторами колективізації. «Отже, ви, колгоспники, ви люди дурні, закликаю, товариші, вставай до бою, вставай всі, підемо у славний бій проти ворогів. В нас вороги ті люди, які попереду нас в колгоспи заганяли, та з нас вони шкури живими рвали. Це є комсомол і старий актив, що нас обібрав і до голоду привів. ...Багато вже поховано таких ворогів, а з цими треба розправитися нам самим. Ми виносимо пошану т. Лісовому Максиму, велике і щире привітання за умілу роботу, що він цих паразитів половину вже в землю загнав, а цих, що лишилися, треба розстріляти, щоб більше таких і світ не родив грабіжників» [5, с. 214].

Розчарування політикою советської влади відчували окремі сільські активісти. Голови колгоспів чи сільрад в окремих селах виходили із КП(б)У, кидали партійні квитки на знак протесту проти приречення односельців на голодну смерть [8]. Відомі непоодинокі випадки, коли керівники при отриманні планів непосильних хлібозаготівель відмовлялись їх виконувати, радили селянам приховувати власні запаси. Так і Я. Дробот, голова колгоспу «Незаможник», незважаючи на свою палку підтримку советської влади, не допустив масової смертності в період Голодомору 1932–1933 рр. Сьогодні на стіні сільської ради с. Великий Хутір встановлена меморіальна дошка на знак пошани Я. Дробота [3].

Таким чином, навесні 1930 р. ситуація набувала рис громадянської війни з підпалами, замахами, збройними виступами селян. Советська влада кваліфікувала це не інакше як «куркульський терор», антисоветщина, антиколгоспний рух.

Проте не завжди селянство діяло активно і відкрито. Були чинники, які уповільнювали пробудження народного спротиву, визначали його неорганізованість та невелику чисельність. Зупиняли селянський опір заохочення советською владою практики «сусідських доносів», стихійність, відсутність єдиного керівництва селянським антисоветським рухом; розкол селянського середовища на «куркулів» – «ворогів народу» та «незаможників» – свідомих прихильників советської влади.

Але протести, хвилювання, спалахи збройної боротьби різного характеру стали наростати з місяця в місяць. Активними формами селянського опору були: повстання; бунти та заколоти; демонстрації та мітинги протесту; страйки та припиненням роботи; підбурюючі й опозиційні плакати та листівки, листи з погрозами та петиціями; підпали, напади й вбивства активістів; масовий вихід селян із колгоспів,



що супроводжувався розбором усуспільненого майна; встановлення зв'язків з місцевими військовими частинами, міліцією з метою отримання зброї, агітації останніх на свій бік; втеча з рідних місць; масове розкрадання колективного майна.

#### Література:

1. Задера В. «Нам ваші комуни не потрібні...». Опозиційні настрої українського селянства в період НЕПу. *Історична правда*. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2015/02/27/147476/>.
2. Козоріз В. Книга Пам'яті села Великий Хутір. Харків : Видавець Козоріз В.П., 2011. С. 15.
3. Козоріз В. Справа гайдамак. URL: <https://velikijhutir.cherkassy.ua/history/gaydamaky.php>.
4. Компанієць О. Опір аграрній політиці радянської влади на Черкащині (кінець 1920-х – початок 1930-х рр.). *Красзнавча Черкащина*. URL: [http://nsku.ck.ua/index.php?option=com\\_content&view=article&id=217%3A-](http://nsku.ck.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=217%3A-).
5. Реабілітовані історією. Черкаська область / ред. П.М. Жук, В.І. Захарченко, С.І. Кривенко та ін. Кн. 1. Київ – Черкаси : «Тясмин», 2006. С. 130, 160, 168–169.
6. Різник В., 1932 р.н., х. Дубинка. Спогади. *Книга спогадів*. Музей «Пам'ять», 2016. С. 143.
7. Українські селянські повстання 1930–1932 рр. *Про світ*. URL: <http://prosvit.in.ua/history/172-history/ukraine/602-ukrainian-peasant-uprising-of-1930-1932.html>.
8. Штоквиш О. Опір українських селян геноциду 1930–1933 рр. *Український інститут національної пам'яті*. URL: <https://old.uinp.gov.ua/news/oleksandr-shtokvish-opir-ukrainskikh-selyan-genotsidu-1930-1933-rr>.